

Η εβραϊκή ιστορία της Θεσσαλονίκης μέχρι την εισβολή της γερμανικής Wehrmacht, τον Απρίλιο του 1941

*Ομιλία της **Μαρίας Καβάλας**, διδάσκουσας στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ στην εκδήλωση «Σαλόνικα – Αναμνήσεις της χαμένης Ίερουσαλήμ των Βαλκανίων'», που οργανώθηκε από το Ίδρυμα Χάινριχ Μπελ Ελλάδας και το σύλλογο Respect for Greece στις 25. Αυγούστου 2018 στο Μουσείο Ευρωπαϊκών Πολιτισμών του Βερολίνου στο πλαίσιο του πολιτιστικού μήνα αφιερωμένου στη Θεσσαλονίκη (9.8.-9.9. 2018).*

Εβραίοι στον ελλαδικό χώρο ήταν εγκατεστημένοι από το 2ο αιώνα π.Χ. και η παρουσία τους συνεχίστηκε και στη διάρκεια της Ρωμαϊκής και της Βυζαντινής περιόδου (Εβραίοι Ρομανιώτες). Ωστόσο, το 1492 σημειώθηκε η μεγάλη έξοδος των Εβραίων από την Ιβηρική Χερσόνησο, οι οποίοι με διάταγμα των καθολικών βασιλέων Φερδινάνδου και Ισαβέλλας [διάταγμα της Αλάμπρα] είχαν υποχρεωθεί να εγκαταλείψουν την περιοχή, αν δεν εκχριστιανίζονταν. Διωγμένοι οι Σεφαραδίτες (από την Ισπανία) και λίγο αργότερα οι Μαράνος (από την Πορτογαλία) κινήθηκαν ανατολικά και μεγάλος αριθμός τους εγκαταστάθηκε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Άλλωστε στην Κεντρική Ευρώπη ήδη από το 1431 η σύνοδος της Βασιλείας που αποσκοπούσε στην καταπολέμηση των αιρετικών είχε επικυρώσει τον χωρισμό Εβραίων και χριστιανών μέσα στην ίδια πόλη και άτυπα τη δημιουργία γκέτο. Η Θεσσαλονίκη είχε ήδη κατακτηθεί από τους Οθωμανούς το 1430. Λόγω των βιαιοτήτων είχε εγκαταλειφθεί από τον τοπικό πληθυσμό (χριστιανοί, Εβραίοι κ.ά.) και μεταβληθεί σε μια μικρή πόλη των 7.000 κατοίκων. Μετά το 1453 και την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης, οι Οθωμανοί προετοίμασαν ένα σχέδιο ενίσχυσης των πόλεων, οι οποίες είχαν υποστεί μεγάλες καταστροφές λόγω των πολέμων. Γι' αυτόν το λόγο, ο Σουλτάνος Βαγιαζήτ Β΄ άνοιξε διάπλατα τις πύλες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για τον εμπορικό πληθυσμό των Σεφαραδιτών που θα μπορούσε να φέρει τις νέες οικονομικές τάσεις της εποχής, τον εμπορικό καπιταλισμό, στις παρηκμασμένες πόλεις της Θεσσαλονίκης και της Κόν/πολης. Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης αυξήθηκε σε 20.000 ψυχές από το 1493 έως το 1536.

Οι Σεφαραδίτες αρχικά ήρθαν σε μικροσυγκρούσεις με τις ντόπιες μικρές κοινότητες των Ρομανιωτών και των λίγων Ασκεναζί Εβραίων της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης που είχαν εγκατασταθεί από το 14^ο στη Βαλκανική χερσόνησο. Σταδιακά οι διαφορές αμβλύθηκαν και τα πολιτιστικά στοιχεία των Σεφαραδιτών ήταν εκείνα που υπερίσχυαν στις περιοχές όπου εγκαταστάθηκαν.

Πολύ σύντομα η Θεσσαλονίκη έγινε γνωστή ως «Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων» και «Μητέρα του Ισραήλ» όχι μόνο λόγω του μεγάλου εβραϊκού πληθυσμού αλλά και λόγω της πνευματικής ανάπτυξης και του μεγάλου αριθμού ραβινικών σχολών και βιβλιοθηκών που δημιουργήθηκαν και των responsorum. Ο 16ος αιώνας ήταν η χρυσή εποχή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης την ίδια στιγμή που στην Κ. Ευρώπη μέσα στην οξεία πόλωση καθολικών και προτεσταντών η παλαιά «εβραϊκή συνοικία» των ευρωπαϊκών πόλεων μετατρέποταν σε θεσμοθετημένο γκέτο με τείχη και με πόλη που έκλεινε σύμφωνα με τις αποφάσεις των αρχόντων της πόλης. Το 1620 η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης αριθμούσε σχεδόν 30.000 μέλη και είχε πλήρη κοινωνική διαστρωμάτωση. Ο 17ος αιώνας στη Θεσσαλονίκη σηματοδοτήθηκε από το κίνημα του Sabbetai Tzvi του οποίου οι διδασκαλίες, οι προφητείες, οι ισχυρισμοί ότι είναι ο Μεσσίας, διέσπασαν τη συνοχή της κοινότητας της πόλης και προκάλεσαν αναταραχές. Ο Sabbetai συνελήφθη από τις οθωμανικές αρχές και αναγκάστηκε να ασπαστεί το Ισλάμ. Οι οπαδοί του τον ακολούθησαν και αποτέλεσαν τους Ντονμέ (Dönme) της Θεσσαλονίκης.

Οι παραπάνω αναταραχές της κοινότητας, η οικονομική κρίση της εποχής και πολλές φυσικές καταστροφές είχαν ως αποτέλεσμα μια περίοδο εσωστρέφειας και παρακμής που συνεχίστηκε μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα, ενώ τα Βαλκάνια εισέρχονταν στην εποχή του δικού τους διαφωτισμού, των μεγάλων ιδεών, των εθνικών-αστικών επαναστάσεων, των εθνικών κρατών και της καταρρέουσας Οθ. Αυτοκρατορίας. Η ελληνική επανάσταση του

1821 είχε οδηγήσει σε επαναστατικό κίνημα εναντίον των Οθωμανών και στη Θεσσαλονίκη. Ωστόσο, η καταστολή, οι φυλακίσεις, οι βασανισμοί, οδήγησαν σε αποτυχία το κίνημα. Ο επαναστατικός αγώνας επικεντρώθηκε στη νότια Ελλάδα και κατέληξε στην αναγνώριση της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους το 1830 και στη συνακόλουθη «αλυτρωτική» πολιτική του σε περιοχές με ελληνικούς πληθυσμούς.

Προς τα τέλη του 19ου αιώνα, η Θεσσαλονίκη κυριαρχούνταν από την επιθυμία για δυτικοποίηση που επικρατούσε την εποχή εκείνη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οθωμανοί αξιωματούχοι, Εβραίοι και Έλληνες έμποροι και επιχειρηματίες συσπειρώθηκαν στην εκσυγχρονιστική προσπάθεια. Σε αυτό συνέβαλε και η άφιξη από πιο νωρίς των Ιταλών Εβραίων (Αλατίνη, Μοδιανό), οι οποίοι έφεραν οικονομική και εκπαιδευτική αναγέννηση στην κοινότητα με την ίδρυση της «Alliance Israelite Universelle» το 1873 και την κοσμική παιδεία. Οι μεταρρυθμίσεις του Tanzimat το 1856, ο γαλλοπρωσικός πόλεμος το 1870, ο Ρωσοτουρκικός το 1877 και ο ελληνοτουρκικός το 1897, είχαν μετατρέψει την πόλη σε κέντρο στρατιωτικών επιχειρήσεων και ανεφοδιασμού και οδήγησαν σε μια άνευ προηγουμένου οικονομική αναζωπύρωση και σε μια σειρά πολύ μεγάλων έργων υποδομής, που άλλαξαν την εικόνα της πόλης.

Το ίδιο διάστημα στην Κ. Ευρώπη τα τείχη των γκέτο άρχισαν να κλονίζονται καθώς πλέον, κάτω από τον αστερισμό του καπιταλισμού, τα παλαιά στεγανά παραχωρούσαν τη θέση τους στις ανάγκες που δημιουργούσε η μισθωτή εργασία και η αναγκαία μετακίνηση και προσαρμογή του εργατικού δυναμικού. Μετά τις φιλελεύθερες επαναστάσεις του 1848 και τη διαδικασία της χειραφέτησης σταδιακά τα ευρωπαϊκά γκέτο άρχισαν να καταργούνται: σύντομα όμως οι ελεύθεροι, ως προς τον τόπο πλέον της διαμονής τους Εβραίοι, διαπίστωσαν ότι στη θέση του παραδοσιακού αντισημιτισμού και της θρησκευτικής προκατάληψης, νέες, πιο «πολιτικές» προκαταλήψεις και εχθρότητες τους έκαναν και πάλι ανεπιθύμητους, ίσως περισσότερο από πριν. Ο φυλετικός αντισημιτισμός με τον Βίλχελμ Μαρ, τα πογκρόμ στην τσαρική Ρωσία και το σιωνιστικό κίνημα, η εβραϊκή εθνική ιδέα, έκαναν δυναμικά την εμφάνιση τους αλλά ακόμη δεν επηρέαζαν την κοινότητα της Θεσσαλονίκης.

Φτάνοντας στον 20ό αιώνα, η Θεσσαλονίκη ήταν μια πόλη με σχεδόν 160.000 κατοίκους με 62.000 Εβραίους, 46.000 Οθωμανούς μουσουλμάνους και 40.000 Χριστιανούς. Υπήρχαν ακόμη Δυτικοί, Βούλγαροι και Αρμένιοι.

Οι μουσουλμάνοι είχαν εγκατασταθεί από καιρό στο λόφο μέχρι την Ακρόπολη (Άνω Πόλη), καθώς το μικροκλίμα της περιοχής ήταν καλύτερο, αλλά και για λόγους κοινωνικού κύρους. Η ζωή τους ήταν οργανωμένη γύρω από το τζαμί. Οι ασχολίες τους ήταν κυρίως αγροτικές, με εξαίρεση τις κάστες των κρατικών αξιωματούχων, των αξιωματικών του στρατού και των γαιοκτημόνων, από όπου ξεπήδησαν οι ηγέτες της επανάστασης των Νεοτούρκων.

Κατηφορίζοντας από την Ακρόπολη στο Λιμάνι, ο διαβάτης περνούσε σταδιακά από το παραδοσιακό στο μοντέρνο με τις στοές, τις υπαίθριες αγορές και τα μεγάλα τεμένη από τη μια και από την άλλη κάποια κτίρια τραπεζών, και το εκσυγχρονισμένο από το 1870 λιμάνι. Οι εβραϊκές συνοικίες και τα καταστήματα με ξύλινα κυρίως οικήματα υπερερούσαν αριθμητικά στο κέντρο της πόλης, κοντά στη θάλασσα, στη σημερινή πλατεία Αριστοτέλους, ενώ υπήρχαν αυτοί της Καλαμαριάς στα ανατολικά της πόλης και του Βαρώνου Χιρς, στα δυτικά, καθώς και 32 εβραϊκές συναγωγές και μικρότεροι οίκοι προσευχής σε όλη τη Θεσσαλονίκη. Το λιμάνι έσφυζε από ζωή. Αντηχούσε παντού η λαντίνο, η σεφαραδίτικη διάλεκτος. Η εβραϊκή κοινότητα αριθμούσε περίπου 9.000 φορτοεκφορτωτές, χαμάληδες, βαρκάρηδες. Διέθετε ακόμη μικροπωλητές, μικροβιοτέχνες, υπαλλήλους και μικρεμπόρους, ενώ οι έμποροι και τραπεζίτες της διέθεταν το σημαντικότερο ποσοστό της πόλης σε ακίνητα. Από την άλλη, στο οικονομικό κέντρο της πόλης, κυρίαρχοι ελληνικοί πληθυσμοί εμφανίζονταν στο Φραγκομαχαλά και στην περιοχή νοτιοανατολικά της εκκλησίας της Αγίας Σοφίας αλλά πυκνοκατοικημένες ήταν και οι συνοικίες που βρίσκονταν απομονωμένες μέσα στους μουσουλμανικούς μαχαλάδες, ενώ ανάμεσα στις εβραϊκές συνοικίες βρίσκονταν οι πιο αραιοκατοικημένες ελληνικές. Ήταν έμποροι και επαγγελματίες, αλλά και κατώτερα στρώματα παλαιών κατεστραμμένων επί οθωμανικής κυριαρχίας μικροϊδιοκτητών. Σε όλη

την περίοδο πριν από το 1913, ήταν πολύ έντονη η ελληνική εθνικιστική προσπάθεια μέσω του ελληνικού προξενείου, των ελληνικών εφημερίδων και σχολείων αλλά και των οικονομικών πρακτόρων που προσπαθούσαν να περιορίσουν την εβραϊκή οικονομική ισχύ. Ο Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908) ανέδειξε τον έντονο ανταγωνισμό ανάμεσα σε Έλληνες, Βούλγαρους και Τούρκους για τα εδάφη της Μακεδονίας, ενώ η νεωτερικότητα έπαιρνε τη μορφή ανάπτυξης κινήματων μέσα στην πόλη.

Το κίνημα των Νεοτούρκων του 1908 από τη Θεσσαλονίκη ανέτρεψε τον Σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ Β΄ και καταλάγιασε τις εντάσεις καθώς αρχικά, ενέπνευσε έναν αέρα εκσυγχρονισμού και ισότητας. Ωστόσο, σύντομα η πολιτική τους υπέρ του τουρκισμού καθώς το ιδεολόγημα του οθωμανισμού κατέρρεε μπροστά στη συρρίκνωση της αυτοκρατορίας, απομάκρυνε οριστικά τις εθνότητες από αυτό. Περίπου την ίδια εποχή (1909), από τους κόλπους της πολυπληθούς εβραϊκής εργατικής τάξης της Θεσσαλονίκης, αναδύθηκε η Σοσιαλιστική Ομοσπονδία Εργατών με εβραίους, χριστιανούς και μουσουλμάνους εργάτες, γνωστή ως "Federation" με ηγέτη τον Αβραάμ Μπεναρόγια, που αποτέλεσε μία από τις πιο σημαντικές μορφές του ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος καθώς το 1918 ως επικεφαλής της Federation υπήρξε ένας από τους συνιδρυτές του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος (Σ.Ε.Κ.Ε., 1924 Κ.Κ.Ε.).

Και ενώ ο Μεγάλος Ασθενής κατέρρεε και οι μεγάλες δυνάμεις διαφωνούσαν για το μέλλον της Θεσσαλονίκης, η Ελλάδα έλαβε μέρος στη βαλκανική συμμαχία που κήρυξε πόλεμο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Μετά τον α΄ βαλκανικό πόλεμο (1913), η Θεσσαλονίκη έγινε κομμάτι του ελληνικού κράτους. Αυτή η μεγάλη πολιτική και οικονομική ανακατάταξη οδήγησε ένα ποσοστό Εβραίων (800 μεγαλέμποροι και κεφαλαιούχοι και περίπου 500 τεχνίτες, ξυλουργοί και χτίστες) σε μετανάστευση σε άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ 15.000 μουσουλμάνοι άφησαν επίσης τα σπίτια τους. Με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τον Σεπτέμβριο 1915 δυνάμεις της Entente (300.000 ξένοι στρατιώτες) αποβιβάστηκαν και στρατοπέδευαν στη Θεσσαλονίκη, στο πλαίσιο του σχεδίου τους για το Μακεδονικό μέτωπο και με την άδεια του πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου, η οποία δόθηκε χωρίς τη συγκατάθεση της Βουλής (κίνημα Εθνικής Άμυνας, Εθνικός Διχασμός). Ο ερχομός και η παραμονή των ξένων στρατευμάτων αρχικά τόνωσαν την οικονομία της. Η μακρόχρονη παρουσία τους, ωστόσο, έφερε αύξηση του πληθωρισμού, χωρίς να μεταβάλλεται η συναλλαγματική αξία της δραχμής. Μέσα σ' αυτό το κλίμα βρήκε την πόλη η πυρκαγιά του 1917.

Η φωτιά κατέστρεψε το μεγαλύτερο τμήμα του κέντρου της πόλης, 3.900 μαγαζιά, 14.200 νοικοκυριά, και άφησε άστεγους 73.448 κατοίκους, 52.000 από τους οποίους ήταν Εβραίοι. Ο επανασχεδιασμός της πόλης στόχευε στον εκσυγχρονισμό αλλά και στην ελληνοποίησή της. Ο εβραϊκός χαρακτήρας της πόλης άλλαζε. Η χωρική περιθωριοποίηση σήμαινε σαφέστατα και οικονομική περιθωριοποίηση, για τους εβραίους ιδιοκτήτες του κέντρου. Βέβαια, η κοινότητα και Εβραίοι μεγαλοεπιχειρηματίες στη συνέχεια αγόρασαν γη στο κέντρο, όμως, οι φτωχοί Εβραίοι του κέντρου εξοβελίστηκαν στα ανατολικά και δυτικά της πόλης, εκεί όπου λίγο αργότερα εγκαταστάθηκαν και οι φτωχοί πρόσφυγες. Μέχρι τις παραμονές του β΄ π. π. η γεωγραφία αυτή δεν είχε αλλάξει. Επειδή από την πυρκαγιά επλήγησαν όλα τα μικρά εβραϊκά πιστωτικά καταστήματα, αποδυναμώθηκε και ο εβραϊκός τραπεζιτικός τομέας σε αντίθεση με τον ελληνικό, που στη δεκαετία του 1930 ήταν πια ο κυρίαρχος. Οι νέες οικονομικές δυσχέρειες οδήγησαν 3.000-4.000 Θεσσαλονικείς Εβραίους, που αντιπροσώπευαν κεφάλαια 120 εκ. φράγκων, να μεταναστεύσουν στο Παρίσι. Το σιωνιστικό κίνημα άρχισε να αποκτά δυναμική στο εσωτερικό της κοινότητας ταυτόχρονα με τους κομμουνιστές.

Ο Μεσοπόλεμος ήταν μία περίοδος αντιθέσεων και προσαρμογών για το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας, μία περίοδος μετάβασης ιδιαίτερα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922), το τέλος της Μεγάλης Ιδέας και την έλευση 1 εκ. προσφύγων στη χώρα. Για την κοινωνία της Θεσσαλονίκης, μια κοινωνία σε μετάβαση από τις αρχές του 20ού αι. ήταν έντονες οι αντιθέσεις ανάμεσα στο Λαϊκό κόμμα και τους Φιλελεύθερους με τους δεύτερους να επικρατούν, ανάμεσα στα αστικά κόμματα και το κομμουνιστικό με το λαϊκό του έρεισμα και το ισχυρό εργατικό κίνημα, ανάμεσα στο κομμουνιστικό κόμμα και στις εθνικιστικές

φασιστικές οργανώσεις ως πολιτική της ειδικής ασφάλειας Θεσσαλονίκης, ανάμεσα στους ντόπιους και τους 100.000 πρόσφυγες αλλά κυρίως ανάμεσα στους ντόπιους, τους πρόσφυγες και τις αρχές της πόλης από τη μία με τον εβραϊκό πληθυσμό της από την άλλη. Σταδιακά την πρωτοκαθεδρία των Εβραίων στο χώρο του εμπορίου την διαδέχθηκαν οι πρόσφυγες.

Ανοιχτή σύγκρουση ανάμεσα σε Εβραίους και πρόσφυγες υπήρξε το προγκρόμ του 1931 στο συνοικισμό Κάμπελ με θύτες την εθνικιστική φασιστική οργάνωση Ε.Ε.Ε. (Εθνική Ένωσις «Η Έλλάς») ιδρυμένη από τον Ιανουάριο του 1927 ως αλληλοβοηθητικό σωματείο, με επικεφαλής τον έμπορο, Γ. Κοσμίδη, γνωστό για την αντιεβραϊκή του συμπεριφορά, και με στενές σχέσεις με τις τοπικές αλλά και τις κεντρικές οικονομικές και πολιτικές ελίτ, κυρίως τους φιλελεύθερους αλλά και με θύλακες του λαϊκού κόμματος. Τα μέλη της στη Θεσσαλονίκη σε σημαντικό βαθμό ήταν πρόσφυγες. Οι φτωχοί πρόσφυγες, στην προσπάθειά τους να ξεκινήσουν από την αρχή τη ζωή τους και έχοντας φτάσει ως «γνήσιοι» Έλληνες στην πατρώα γη, θεωρούσαν τους «ξένους» Εβραίους ως εμπόδιο στα σχέδιά τους. Αυτό το ιδεολόγημα καλλιεργούνταν μέσα από το λόγο του Τύπου, αλλά και των εθνικιστικών οργανώσεων. Η αντισημιτική εφημερίδα *Μακεδονία*, ήταν αυτή που διέδωσε και τη συκοφαντία σχετικά με το σιωνιστικό εβραϊκό αθλητικό σωματείο Μακάμπι και τη φιλοβουλγαρική στάση του και σε συνδυασμό με την αντικομμουνιστική συνηγορία του αθηναϊκού τύπου, υποκίνησε τις επιθέσεις στον συνοικισμό 6, στο συνοικισμό 151, και οδήγησε στο βίαιο πογκρόμ στο συνοικισμό Κάμπελ.

Από τα μέσα της δεκαετίας του '30 οι ταξικές και κοινωνικές αντιθέσεις είχαν «καμουφλαριστεί» ή οξυνθεί (καταπίεση μειονοτήτων στο σύνολο της χώρας) μέσα στον πατερναλισμό, τον εθνικισμό, τον αντικομμουνισμό και τη σκληρότητα της μεταξικής δικτατορίας, ενώ οι διακοινοτικές εντάσεις ανάμεσα σε εβραίους και χριστιανούς (οικονομικές αντιπαλότητες, ζητήματα εθνικής συνοχής) είχαν αρχίσει να περιορίζονται.

Παραμονές του πολέμου, ο εβραϊκός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης παρά τη συρρίκνωση που είχε υποστεί το προηγούμενο διάστημα, παρέμενε ο πολυπληθέστερος εβραϊκός πληθυσμός της Ελλάδας, περίπου 45.000-50.000 άνθρωποι και το 1/5 της πόλης για την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε. Ήταν Έλληνες υπήκοοι στη μεγάλη τους πλειοψηφία (ενώ ήταν λίγοι οι Ιταλοί 112 οικογένειες και 365 Ισπανοί υπήκοοι). Σε πολιτικό επίπεδο, στο εσωτερικό της η κοινότητα σε όλο το διάστημα του Μεσοπολέμου είχε να αντιμετωπίσει τη διαπάλη των σιωνιστών με τους αφομοιωτικούς και ως ένα σημείο με τους σοσιαλιστές και τις ποικίλες μεταξύ τους διαφοροποιήσεις, η σχέση μερίδας τους με το Κ.Κ.Ε λίγο πριν από τον πόλεμο δεν ήταν πια τόσο στενή όσο την προηγούμενη δεκαετία, ενώ πριν από τη δικτατορία είχαν εκπροσώπους στο ελληνικό κοινοβούλιο. Παρότι, οι οικονομικοί όροι ανάμεσα σε χριστιανούς και Εβραίους είχαν αντιστραφεί στην εικοσαετία που είχε μεσολαβήσει από το 1922, εξακολουθούσαν να έχουν μια σημαντική θέση στην οικονομία και τη ζωή της πόλης, με τις συναλλαγές τους, με τη φορολόγησή τους, τη συμμετοχή τους στους θεσμούς ή τα κινήματα και τέλος με το να υπομένουν τα ίδια δεινά με τους συμπολίτες τους στο διάστημα του πολέμου και της κατοχής— τουλάχιστον πριν να αρχίσουν τα έκτακτα μέτρα μόνο για εκείνους. Το 25% των οπλιτών που σκοτώθηκαν στο μέτωπο του ελληνοϊταλικού πολέμου από το πολεοδομικό συγκρότημα Θεσσαλονίκης ήταν Εβραίοι, ενώ στις απώλειες από την πείνα, το 1942, οι μισοί ήταν Εβραίοι.

Από τα μέσα της δεκαετίας του '30 οι ταξικές και κοινωνικές αντιθέσεις είχαν «καμουφλαριστεί» μέσα στον πατερναλισμό, τον εθνικισμό, τον αντικομμουνισμό και τη σκληρότητα της μεταξικής δικτατορίας, ενώ οι διακοινοτικές εντάσεις ανάμεσα σε εβραίους και χριστιανούς (οικονομικές αντιπαλότητες, ζητήματα εθνικής συνοχής) είχαν αρχίσει να περιορίζονται, όπως απέδειξε και η σύσσωμη συμμετοχή του τοπικού πληθυσμού στον πόλεμο.

Ωστόσο, η Γερμανική Κατοχή με τον ναζιστικό αντισημιτισμό και αντικομμουνισμό διέλυσε τον ιστό της ελληνικής κοινωνίας, μετέτρεψε σε χάσματα τα υπάρχοντα ρήγματα, ξεκλήρισε τις εβραϊκές κοινότητες στην Ελλάδα αλλά και σε όλο τον ευρωπαϊκό χώρο.